

О внешних влияниях на промышленность России и их последствия. Народно-экономическая статья К.Ф.М. – М., 1886. – 27 с.; Обзор развития главнейших отраслей промышленности и торговли в России за последнее десятилетие: В графических таблицах / Составил Д.А. Тимирязев. – СПб., 1876. – 134 с.

2. Туган-Барановский М.И. Статистические итоги промышленного развития России. Доклад члена Императорского Вольного Экономического Общества М. Туган-Барановского и прения по этому докладу в заседании III отделения общества 17-го января и 7-го и 21-го февраля 1898 г. / М.И. Туган-Барановский. – СПб., 1898. – 107 с.

3. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование / М.И. Туган-Барановский. – Том 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – 2-е изд. – М.: Пролетарий, 1926. – 448 с.

4. Мигулин П.П. Реформы денежного обращения в России и промышленный кризис (1892–1902 гг.). Русский государственный кредит / П.П. Мигулин. – Харьков, 1902. – Т. III. – Вып. 2. – 324 с.; Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Русский государственный кредит / П.П. Мигулин. – Харьков, 1899. – Т. I. – 602 с.

5. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / Блюх И.С. – СПб., 1882. – Т. 1–4; Гурьев А.Н. Очерк развития кредитных учреждений в России / А.Н. Гурьев. – СПб.: Типолитограф. «Якорь», 1904. – 250 с.; Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России / И.И. Кауфман. – СПб.: Тип. «Север», 1909. – 292 с.; Сабуров П. Материалы для истории русских финансов. 1866–1897 / П. Сабуров. – СПб.: Тип. Гл. упр. Уделов, 1899. – 278 с.; Судейкин В.Т. Государственный банк. Исследование его устройства, экономического и финансового значения / В.Т. Судейкин. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. – 553 с.

6. О внешних влияниях на промышленность России и их последствия. Народно-экономическая статья К.Ф.М. – М., 1886. – 27 с.; Брандт Б.Ф. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России (1900–1902 г.) / Борис Филиппович Брандт. – СПб.: Типография В.Ф. Киришбаума, 1904. – 314 с.; Бунятян М.А. Экономические кризисы. Опыт морфологии и теории периодических экономических кризисов и теории конъюнктуры / М.А. Бунятян. – М., «Мысль», 1915. – 303 с.

7. Блюх И.С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И.С. Блюх – СПб., 1878. – С. 13–14.

8. Кобецкий О. К вопросу об осушении болот в Черниговской губернии / О. Кобецкий. – Харьков, 1894. – 53 с.; Кондаков Д.М. Черниговская губерния в естественно-историческом отношении / Д.М. Кондаков // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. 1. – С. 1–76.; Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, масляных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской. – К.: Издание Тов-ва Рос.-Америк. резиновой мануфактуры под фирмой «Треугольник», 1912. – 381 с.; Оценка промышленных заведений в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 35. – С. 11.

9. Отчет Черниговской губернской управы за 1901 год. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902 год. – 392 с.; Отчет Черниговской губернской земской управы за 1906 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1907. – 469 с.; Отчет Черниговской губернской земской управы за 1905 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1906. – 386 с.

10. Винклер Я.Э. Осадки и грозы в Нежине в связи с урожайностью в Черниговской губернии / Я.Э. Винклер. – Чернигов: Изд. ред. «Земский сборник Черниговской губернии», 1898. – 51 с.; Винклер Я.Э. Ход метеорологических элементов в Нежине / Я.Э. Винклер. – Чернигов: Изд. ред. «Земский сборник Черниговской губернии». – 1896. – 58 с.

11. Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения (выкупная операция 1861 г. – 1907 г.) / П.Л. Кованько. – К.: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 484 с.; Лященко П.И. Очерки истории аграрной эволюции в России / П.И. Лященко. – СПб.: Тип. Ред. период. изд. Мин. фин. – 1913. – Т. 2. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. – 247 с.

12. Дядиченко А.Н. Вывоз и ввоз продуктов сельского хозяйства и обрабатывающей промышленности в пределах Черниговской губернии за 1903–1907 гг. / А.Н. Дядиченко. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1910. – 22 с.; Дядиченко А.Н. Статистический справочник по Черниговской губернии / А.Н. Дядиченко. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1914. – 112 с.

13. Русов А.А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. / А.А. Русов. – Чернигов, 1898. – Т. 1. – 138 с.

14. Домонтович М.А. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния / М.А. Домонтович. – СПб., 1865. – 868 с.

15. Мордовцев Д.А. Под небом Украины (путешествие в Прилукский уезд) / Д.А. Мордовцев // Исторический вестник. – Т. XVIII. – 1884. – С. 511–537.

16. Эйнгорн В. К истории иноземцев в Старой Малороссии / В.К. Эйнгорн. – М.: ОИДР, 1908. – 53 с.

Крупенко О.В. Некоторые аспекты досоветской историографии о социально-экономическом развитии Черниговской губернии конца XIX – начала XX в.

Охарактеризованы основные направления досоветской историографии по проблемам социально-экономического развития Черниговской губернии у пореформенный период. В научный оборот введен комплекс новых работ.

Ключевые слова: Черниговщина, социально-экономическая модернизация, промышленное предпринимательство.

Krupenko O.V. Some aspects of the pre-Soviet historiography of socio-economic development in Chernihiv province from the end of nineteenth to the beginning of the twenties century

The main trends of pre-Soviet historiography concerning the issues of socio-economic development in Chernihiv province post-reform time are characterized. A number of new works were included to the scientific circulation.

Key words: Chernihiv province, socio-economic modernization, industrial business.

10.03.2017 р.

j

УДК 94(477):330.3+394 «1900/1917»

В.О. Прудько

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ І ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті відтворюється стан економічного та громадського життя Ніжинського повіту на початку ХХ ст. Особливу увагу автор звертає на діяльність Ніжинського повітового земства.

Ключові слова: повіт, кредитна спілка, сільськогосподарська спілка, земство.

Початок ХХ ст. став часом динамічних змін у всіх сферах життя Російської імперії. Соціально-економічна та громадська його складова не стали виключенням. До передумов цього процесу належали російська революція 1905–1907 рр., Столипінська аграрна реформа і зрештою Перша світова війна. Саме навколо цих подій і було зав'язане життя як всієї імперії, так і окремих її повітів зокрема.

Дослідження соціально-економічного і громадського життя Ніжинського повіту в дореволюційний період є актуальним у наш час, оскільки досягнути всю повноту втрат і здобутків революційних перетворень 1917–1921 рр. без цих відомостей неможливо. До того ж, саме на початку ХХ ст. в повіті відбувається розгортання мережі кредитних спілок, створюються нові підприємства, упроваджуються нові методи та засоби господарювання в економіці, відбуваються суттєві зрушення у формуванні громадської та політичної думки.

Не дивлячись на значне поширення регіонального підходу до вивчення історичних процесів, життя Ніжинщини на початку ХХ ст. не знайшло цілісного відображення в наукових дослідженнях. На сьогодні ми зустрічаємо лише окремі відомості у колективній праці «Ніжин і Ні-

жинщина» (історичний нарис) 1962 р. [11] та більш сучасних працях Л.Б. Петренко [12] та інших дослідників.

У даній статті автор намагався проаналізувати основні форми та методи ведення господарства на Ніжинщині, викликані насамперед потребами жителів повіту, а також вивчити становище громадськості у вказаний період.

Станом на 1917 р. площа Ніжинського повіту складала 2541 кв. версту із 46 тис. квадратних верст, що припадали на Чернігівську губернію. До складу повіту входило 12 волостей. Загалом до Ніжинського повіту належало 153 населені пункти – хутори, села, містечка. Проживало в повіті 178 тис. населення. Згідно з даними 1905 р. Ніжин був найбільшим містом Чернігівської губернії, у ньому мешкало 42125 осіб, що перевищувало кількість жителів губернського центру. До інших великих населених пунктів повіту належали з наступною кількістю жителів: Носівка – 15551, Вертївка – 8237, Лосинівка – 7304, Володькова-Дівича – 6591. Ніжинський повіт був одним з густонаселених повітів губернії; густота населення тут становила 67,2 осіб на 1 кв. версту [11, с. 90]. Порівняно з даними за 1880 р. (51 особа на 1 кв. версту) густота населення помітно збільшилась.

На початку ХХ ст. країна потребувала системних реформ, які б вирішили найбільш наболілі питання як політичного, так і економічного характеру. Вирішити останні мала Столипінська аграрна реформа, в ході якої частина дрібних землевласників повіту продала свої землі та виїхала на освоєння нових земель до Сибіру. Загалом, в період з 1906 по 1912 рр. з Ніжинського повіту перебралося на Схід 7230 переселенців. Середній наділ переселенців становив 2–3 дес. землі. Найбільше в ці роки переселилось з Талалаївської, Галицької, Монастирищенської, Ніжинської, Дроздовської, Лосинівської волостей, найменше – з Верківської, Носівської, Дрімайлівської, Макіївської [11, с. 61].

Столипінська аграрна реформа робила ставку на «міцного землевласника» та його господарство. В ході її реалізації на Лівобережній Україні число хазяїв, що закріпили землю у приватну власність на 1 травня 1915 р., становило 16,5 % [11, с. 59]. На Ніжинщині цей відсоток був значно скромнішим, що пояснювалося перевагою в повіті козацького землеволодіння та значним опором з боку общинників. Повсякденна практика показала, що це протистояння не могло бути довготривалим. Прагнення до покращення свого матеріального становища серед більш заможних селян брало гору. Це призводило до розшарування сільських громад на заможних і бідних. Саме в ході такої трансформації сільського укладу відбувалося формування нових об'єднань землевласників.

Всі ці фактори сприяли поступовому формуванню достатньо міцного класу землевласників, який з настанням революційного часу всіляко активізував свою діяльність. 25 червня 1917 р. був створений Ніжинський союз землевласників, в якому об'єдналися заможні й середні селяни. Головним завданням організації стало вирішення аграрного питання шляхом наділення без- та малоземельних селян землею з державного фонду, церковного

та монастирського володіння, і в крайньому разі приватновласницькою за правомірним викупом. Такий підхід до вирішення аграрного питання демонструє «прихований мотив» активної діяльності «союзників», що зводився до відстоювання права приватної власності на землю. За результатами проведеної реєстрації присутніх, до складу повітового відділу Всеросійського Союзу земельних власників увійшло близько 400 членів. На цьому ж засіданні було прийнято статут Всеросійського Союзу та обрано виконавчий орган, яким стала очолена С. Шепелем рада з 26 представників повіту [13, 1917, 25 липня].

У дещо іншому руслі протікало життя повітового центру. Ніжин з давніх часів мав міцні торговельні традиції, що сприяло його динамічному економічному зростанню на тлі інших міст та містечок губернії. Хоча Ніжин був лише повітовим містом Чернігівської губернії, життя тут протікало досить активно завдяки тому, що через нього проходила залізниця. Наявність залізничного сполучення відкривала перед містом більш широкі можливості в сфері освоєння загальноросійського ринку, а це в свою чергу сприяло зростанню економіки. Цей процес посилювався на початку ХХ ст., коли розпочалося широке впровадження механізації у виробничі процеси.

Великих промислових підприємств у Ніжині не було. На промислових підприємствах міста і залізниці працювало лише 200 робітників. Інші підприємства були кустарними і напівкустарними. На території повіту в 1910 р. нараховувалося 122 кузні селянського типу, 26 міського типу, 6 маслоробних заводів з ручним пресом і кінним приводом, 2 миловарні заводи, 5 шкіряних заводів, 41 цегляний завод, 75 крупорушок і просорушок, 1 завод колісної мазі, 3089 вітряків [11, с. 91].

Одним з піонерів використання нових технологій у Ніжині став підприємець А. Гольдин, який у 1916 р. відкрив парову хлібопекарню, чим значно потіснив дрібних пекарів. Надалі, модернізувавши виробничий процес, Гольдин налагодив промислове виробництво ніжинських огірків, що також призвело до банкрутства його конкурентів Москаленка і Каратаєва. Здорова конкуренція, що панувала в сфері економічного життя повіту, сприяла постійному і системному оновленню та модернізації форм виробництва. Окрім підприємств Гольдина з виготовлення хліба та огірків, у дореволюційному Ніжині був пивоварний завод чеха Янса, а пізніше – Збирака [1, с. 14]. Низка дрібних майстерень займалася різними видами виробничої діяльності від обробки металу до пошиття одягу, чим практично повністю задовольняла попит мешканців міста і навколишніх сіл.

Значною подією для Ніжина були повітові осінні сільськогосподарські виставки, під які відводилося декілька гектарів поблизу Вокзальної вулиці. Демонстрація виробничих досягнень була зоряним часом для підприємливих власників найкращої продукції, котрі під час виставки укладали угоди з купцями на поставку тютюнових виробів, славнозвісних вже тоді ніжинських огір-

ків, а також продуктів тваринництва та сільського господарства [1, с. 17]. Організатором виставок була Ніжинська сільськогосподарська спілка¹. Проведення цього соціально-економічного заходу вимагало чималого фінансування. Так, до кошторису витрат на організацію виставки у 1912 р. було закладено 3 000 крб., внесення яких було розподілено між повітовим земством – 500 крб., губернським земством – 1 000 крб. та департаментом землеробства МВС – 1 500 крб. [3, с. 256].

Окрім виставки в Ніжині протягом року відбувалось п'ять великих ярмарків. На них, як і під час виставки, також велася оптова торгівля. Споживчі ж потреби мешканців повіту задовольнялись на більш дрібних торгах, базарах, ярмарках, які відбувалися значно частіше. У дореволюційний час на території Ніжинщини було зафіксовано 20 торгових пунктів, які напередодні світової війни забезпечували торговельний оборот у розмірі 8,2 млн. крб. Існування місцевих ярмарок та базарів напряду залежало від сільських мешканців, які відстоювали право на їх функціонування перед повітовим земством. Так, за рішенням Мринської спільноти у 1911 р. було проведено Успенську триденну ярмарку (15–17 серпня). У с. Татарівці Макіївської волості було дозволено проведення щотижневих базарів по четвергах [4, с. 37]. Взагалі, торгівля набувала все більшого поширення. Про кількість крамниць у самому повітовому центрі свідчить той факт, що під час погрому у жовтні 1905 р. було пограбовано 145 з них [10, с. 92].

Кінець XIX ст. позначився системним посиленням позицій земств. Саме за їх ініціативою відбувалося впорядкування всіх структур управління та контролю в житті губерній імперії. На повітовому рівні земські органи влади були представлені повітовими земськими управами та зібраннями. Вирішальну роль у прийнятті нововведень та вирішенні повсякденних питань відігравали повітові зібрання, які скликалися раз на рік для розгляду нагальних питань. Подальшим втіленням прийнятих рішень займалися повітові управи, що відігравали роль виконавчих органів влади на місцях.

Динаміка розвитку народного господарства протягом першого десятиріччя XX ст. підтвердила потребу в розширенні мережі владних інстанцій на місцях. Практично назрівала необхідність у створенні волосних земських управлінь. Ініціативу у цій справі взяло до рук Міністерство внутрішніх справ, яке у листі від 26.09.1916 р. звернулося до голови Ніжинської повітової земської управи з проханням винести на розгляд чергового земського зібрання вироблену міністерством «Головнішу основу проекту положення про волосне земське управління». Відповідь підготувала повітова управа, яка працювала над документом понад місяць. Значну увагу земці приділили питанням компетенції волосних управлінь, їх виконав-

чих органів, складанню волосних кошторисів, системі нагляду та контролю за роботою з боку повітової та губернської управи. Зі сфери відання волосних управ повністю виключалася функція поліцейського нагляду. Можливо, цим передбачалося якнайшвидше сприйняття нового органу влади на місцях. Формування земського управління мало відбуватися із врахуванням майнового цензу, а також включенням представників немайнового статусу, які проживали на території волості більше року [6, с. 244]. Процес реалізації даного задуму розтягнувся й досяг кінцевої мети вже за нового державного ладу.

На початку XX ст. Ніжинщина зберігала притаманну їй сільськогосподарську орієнтацію в розвитку економіки. Наявність придатних ґрунтів та переважної кількості сільського населення повіту (82 %) стали об'єктивними передумовами для вдосконалення сільськогосподарського виробництва. В цей час у сільськогосподарському використанні перебувало 15718 десятин землі, 16685 десятин лісу, 7815 десятин пасовищ. Мешканці повіту віддавали перевагу вирощуванню зернових культур. Водночас значного розвитку набуло тютюнництво. Щорічний збір тютюну складав 88600 пудів [2, с. 18].

Провідну роль у розвитку сільського господарства повіту відігравав агрономічний відділ повітової земської управи. У справі підвищення рентабельності сільськогосподарських угідь повіту важливе місце зайняло улаштування показових ділянок. Протягом 1913 р. Ніжинський повіт вкрився густою мережею таких полів, кількість яких сягнула близько двох сотень, не рахуючи значного числа люцерників, яких на кожне село повіту припадало від 5 до 25. Разучі результати врожаїв на показових ділянках робили свою справу, спонукаючи хліборобів відходити від дідівських методів господарювання й переходити на більш раціональні [4, с. 85]. Серед завдань, що ставили перед собою організатори дослідних ланів, було поширення найпродуктивніших сортів насіння та новітніх засобів обробітку ґрунту. Саме в такому напрямку працювали аграрії-дослідники на Макіївському дослідному полі протягом 1913–1919 рр. [15, с. 426].

Помітних успіхів досягло Ніжинське земство у розширенні площ під травосіяння для забезпечення кормами тваринництва. Особливо гостро ця потреба була відчутною на півдні повіту. Один із шляхів її вирішення земство вбачало в поширенні на пільгових умовах насіння кормових трав серед господарів. Така робота управи була цілком виправданою. Вона закладала підґрунтя для продовження заходів у справі покращення ведення сільського господарства [4, с. 76].

Економічний розвиток повіту вимагав залучення до господарського використання тих 16 % території (низин, лу́гів та боліт), котрі не були придатними для землеробства. Влітку 1913 р. Чернігівська губерньська земська управа направила в повіт майстра у справі освоєння заболочених земель. Ознайомлення із станом угідь показало, що є нагальна потреба у заходах щодо покращення земель. Цьо-

1. Ніжинська сільськогосподарська спілка розпочала свою роботу в 1897 р. під керівництвом Руссо-де-Живона (землевласник з Таталаївки). Протягом перших років існування спілка заручилася фінансовою підтримкою з боку повітового земства, яке вбачало в ній провідника аграрного оновлення краю.

го хотіли, перш за все, власники землі, які бажали розширити свої господарства за рахунок раніше неприбуткових ділянок. Найкращим шляхом для поліпшення заболочених земель стало улаштування вже відомих мешканцям повіту показових ділянок, практичне освоєння яких планувалося доповнити лекціями та бесідами, щоб дати селянам необхідний мінімум знань, потрібних у цій справі. Першим практичним кроком до освоєння нових площ стало складення кошторису, згідно з яким планувалося закласти 15 показових ділянок загальною площею близько 4 га [4, с. 113]. Мотивація, якою керувалося зібрання, приймаючи таке рішення у 1913 р., збереглася і в 1914 р. Досвід першого року існування показових ділянок наочно підтвердив користь від розпочатої справи [5, с. 83].

Центром аграрного життя повіту в дореволюційний період була Носівська сільськогосподарська дослідна станція, заснована 1911 р. як науково-експериментальна установа, головним завданням якої було вироблення на підставі дослідів найкращих за місцевими умовами технічних засобів ведення сільського господарства. Комплекс будівель станції був зведений у 1911–1913 рр. в с. Дослідному. Його територія поділялася на функціональні зони: адміністративну, дослідницьку, господарську та житлову. Велика заслуга у здобутках станції належить її засновнику і першому директору (1912–1930 рр.) С. Кульжицькому. Після закінчення у 1909 р. сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту він працював на Роменському дослідному полі на Полтавщині, а згодом розгорнув агрономічну діяльність в Носівці [15, с. 561].

Позитивні зміни у господарюванні вимагали оновлення пунктів первинної переробки сільськогосподарської продукції. В першу чергу це стосувалося модернізації млинів. Якщо в 1908 р. у повіті млини з паровими та нафтовими двигунами були рідкістю, по одному на волость, то у 1913 р. їх кількість зросла до 24, з яких 5 припадало на повітовий центр. Продуктивність таких млинів була набагато вищою від вітряків, які з часом взагалі перестали використовувати за призначенням [4, с. 373].

Значний рівень розвитку економіки підтверджує низка фінансово-економічних установ, що діяли в повіті. До останніх слід віднести земську касу дрібного кредиту, повітове казначейство, міський громадський банк. Одних тільки приватних страхових агентств по Ніжину нараховувалося 13. Показовим є той факт, що протягом 1909–1916 рр. Ніжинській повіт було охоплено досить розгалуженою мережею кредитних спілок, які діяли як у волосних центрах, так і в окремих населених пунктах. Ще раніше, з 1874 по 1909 рр., в повіті було засновано низку позиково-ощадних товариств, які напередодні революції охоплювали близько 20 тис. дворів (приватних господарств). Про результативність діяльності каси дрібного кредиту красномовно говорять цифри з її звіту перед земською управою за 1912 р. Так, валовий прибуток, отриманий протягом звітної періоду, становив 12 280 крб., чистий прибуток – 5 077 крб. Особливе зацікавлення викликає звіт, поданий правлін-

ням каси за період з 1 по 15 травня 1913 р., у якому представлено всю діяльність за поточний рік. До 15 травня оборот фінансових операцій сягнув рівня усього 1912 р. Якщо у 1912 р. оборот каси становив 347 986 крб., то на 15 травня 1913 р. він досяг 305 116 крб. Таке зростання вимагало розширення діяльності організації, що й було забезпечено на рівні місцевих органів влади [4, с. 419].

Системний розвиток господарства був порушений внаслідок вступу Росії у Першу світову війну. 23 липня 1914 р. в Ніжинському, як і в інших повітах Чернігівської губернії, було оголошено воєнний стан та мобілізацію. Військовозобов'язане населення Ніжинського повіту після мобілізації направлялося до 176-го Переволочанського піхотного полку (Чернігів), 316-го піхотного полку (Чернігів), 44-ої і 77-ої артилерійських бригад, Лейб-гвардії Ізмайлівського полку (Петербург), Чорноморського флотського екіпажу, понтонних і саперних батальйонів та авіапарку у Києві [11, с. 80].

Війна позначилася на діяльності земства і перш за все призвела до режиму жорсткої економії. Ніжинське повітове земське зібрання скоротило необов'язкові статті витрат на утримання персоналу управи, дорожніх артілей, класу столярного і ремісничого навчання при училищі в с. Сальному, посади запасного лікаря тощо. Згорнуті були програми по боротьбі зі шкідниками садівництва, покращення культури луків, осушення боліт, підтримки тваринництва тощо. Обмежувалися кошти на відрядження агрономів, поповнення агрономічних кабінетів, бібліотек й т. ін. Все це дало змогу заощадити 15896 крб. [2, с. 213].

Земці розуміли нагальну потребу в економії коштів, але водночас їх погляд був спрямований у майбутнє, на найближчу перспективу. Тому, незважаючи на проблеми військового часу, Ніжинське повітове земство намагалось всіляко підтримати сільськогосподарське виробництво. Так, Ніжинським повітовим земським зібранням у 1916 р. щодо питання про збереження культурних господарств, розплідників і цукрових заводів була створена спеціальна комісія в складі гласних В. Скальковського, А. Мигельного, В. Кота, яка запропонувала утриматись від асигнувань на підтримку дослідних полів та ділянок, відмовитись від облаштування агрономічних кабінетів, натомість організувати продаж сільськогосподарської літератури. Щодо розвитку тваринництва, комісія запропонувала «не відступати від вже відомих заходів і в майбутньому році влаштувати виставку тваринництва у м. Ніжині» [2, с. 217]. На думку комісії, господарства, що оброблялися власною працею господарів, із усім живим та мертвим інвентарем, мали залишитися у розпорядженні кожного господаря, надлишок землі, який ним не обробляється, підлягав відчуженню [2, с. 216].

Особливе зацікавлення викликає позиція земців щодо діяльності сільськогосподарських спілок: «...Наближається той час, коли землеробам доведеться отримати землю і детально переформувати свої господарства у бік вдосконалення. Тоді сільськогосподарські спілки мають працювати з новою силою, і їх необхідно фінансово під-

тримати» [7, с. 116], – говорилося в доповіді Ніжинської повітової земської управи, поданій на сесію повітового Зібрання 1917 р. Така позиція земців свідчила про усвідомлення потреби в подальшому реформуванні земельних відносин, в ході якого головна ставка мала робитися не на великих виробників, а на дрібних та середніх, які шляхом удосконалення форм виробництва підвищили б продуктивність своєї праці. На жаль, всі ці та інші плани Ніжинського повітового зібрання залишилися на папері у зв'язку із загостренням політичної ситуації в країні.

Масовий відрив від виробництва молодого працездатного населення призводив до погіршення ефективності промисловості та сільського господарства. Якщо в довоєнний час Ніжинський повіт був одним з найбільш густо заселених, а відтак проблем з робочими руками не відчувалося, то станом на 1916 р. значні площі сільськогосподарського призначення залишились незасіяними. Це зменшувало шанси на отримання належного врожаю й викликало масове занепокоєння як земців, так і пересічних мешканців повіту. З кожним воєнним роком нестача робочої сили відчувалася все гостріше. У 1916 р. керівництво повітового земства дійшло висновку, що «при довготривалій війні з її щоденно зростаючими потребами в людських ресурсах, можна бути впевненими в тому, що сільськогосподарський сезон 1917 р. населенню Ніжинського повіту доведеться зустріти при ще більшій нестачі робочої сили» [7, с. 172].

В умовах, коли тривали мобілізації, для надання допомоги господарству тилкових губерній використовували працю військовополонених. Нею могли скористатися сільські господарі, селянські організації, земські та дворянські організації, губернські та волосні адміністрації. Перші заявки в Ніжинську земську управу почали надходити від лісоторговців та власників економій, що спеціалізувалися на виробництві сільськогосподарської продукції для військових потреб, особливо цукрового буряку. Велика кількість замовлень надходила від дрібних земельних власників Ніжинської волості. Згідно з цими замовленнями, сформовані в спеціальні робітничі команди військовополонені були відправлені до містечка Носівка, до сіл Галиця, Лосинівка, Липів Ріг, Монастирище, Мала Кошелівка, Переяславка, а також до хутора Петрик поблизу села Сального. Але у господарствах селян військовополонених працювало небагато. Кількість полонених у них становила 1–8 робітників. Більш масові замовлення робили великі економії. Так, у Дорогинській економії нащадків К. Троцини працювало 28 осіб, у Занківській економії – 36, у Веркіївській економії Н.Терещенка – 40. Найбільш масове використання праці військовополонених (80 осіб) задокументовано в економії графа Мусіна-Пушкіна. Працюючі військовополонених використовувала й Ніжинська міська управа. Вони працювали на потреби державної оборони, санітарних заходів, із облаштування казарм, бараків; заготівлі палива, фуражу, продовольства як для військових частин, так і для населення; займалися ремонтом доріг,

копанням канав, прибиранням вулиць та на інших невідкладних роботах [9, с. 140].

Даючи високу оцінку застосуванню праці австрійських полонених, слід відзначити, що переважна більшість із них мала в минулому сільськогосподарську спеціалізацію, що сприяло їх продуктивній праці. Це стало особливо помітним, коли їм на зміну було надіслано солдатів з нестройових частин, вихідців з Туркестану, які не мали необхідних навичок для праці у сільськогосподарському виробництві нашого регіону. І хоч полонені не змогли повністю компенсувати нестачу робочих рук, не змінили соціального й економічного обличчя регіону, проте можна стверджувати, що вони зіграли помітну роль у забезпеченні продовольством місцевого населення й армії в скрутні воєнні роки.

Повітове земство, розуміючи критичний стан селянських господарств, застосовувало низку заходів, спрямованих на полегшення праці, особливо в період жнив. Одним з них став продаж протягом 1915–1916 рр. кооперативам повіту жаток зі знижкою до 50 %. Протягом двох років кооперативи змогли придбати 49 жаток, що, безумовно, сприяло виробництву сільськогосподарської продукції. У 1917 р. Ніжинська повітова земська управа порушила перед зібранням питання про розширення меж надання допомоги селянам, особливий наголос роблячи на осінньо-весняному циклі польових робіт, пов'язаних з оранкою та посівом. Проте складність часу та повна фінансова неспроможність не дозволили продовжити пільговий продаж сільськогосподарських машин кооперативам та волосним земствам [7, с. 119].

Окрім спроб поширення сільськогосподарської техніки за рахунок продажу на пільгових основах, земська управа потурбувалася і про ремонт зношеного реманенту. Управа закликала господарів завчасно звертатися до майстерень, оскільки мала кількість спеціалістів не могла забезпечити вчасного ремонту. Завдяки ініціативі земців було створено мережу майстерень та ковалень, де кожен господар мав змогу полагодити сільськогосподарський інвентар за встановленою та контрольованою управою ціною. Загалом у межах повіту була налагоджена робота 13 таких майстерень та 13 ковалень [14, 1917, 6 січня].

Проте попри намагання земської управи поліпшити економічне становище, ситуація загострювалася з кожним днем. Війна та її економічні наслідки вели до зубожіння селянства, невідповідності заробітної платні стрімкому зростанню цін на продукти першої необхідності. Вкупі з новими мобілізаціями все це негативно відбивалося на настроях населення, вело до напруження ситуації. Ріст дорожнечі став сприятливим фактором для радикалізації й без того далеко недружніх взаємин між населенням міста й села [16, с. 33]. Все це призвело до появи широкого загалу невдоволених соціально-економічним становищем. Але на той момент у Ніжинському повіті не знайшлося організованої політичної сили, яка б повела за собою маси. Та це й не дивно, адже реакційна урядова політи-

ка, викликана революційним піднесенням 1905–1907 рр., призвела до придушення діяльності будь-яких політичних сил в повіті. Виняток складали лише октябристи, які підтримували політику царського уряду і були його надійною опорою у владних структурах на місцях. З-поміж усіх громадських організацій, що діяли в Ніжині та Ніжинському повіті у 1908 р., не були ліквідовані тільки товариство «Просвіта», Носівське сільськогосподарське товариство, Товариство любителів церковного співу, Ніжинське товариство сприяння народній освіті і товариство по створенню в Ніжині родильного притулку. Та й ці організації перебували під пильним наглядом поліції та жандармерії [11, с. 57].

У умовах політичного терору колишні активісти УДРП у 1908 р. на своєму з'їзді в Києві створили позапартійне об'єднання – «Товариство українських поступовців» (ТУП), котре провадило свою діяльність через мережу «Просвіт». Наявність у Ніжині «Просвіти» підтверджує існування в межах повіту «протогромади» ТУП. За даними жандармського управління у 1911 р. на щорічному зібранні ТУП у Києві був присутній представник Ніжинського повіту І. Кичка [10, с. 229]. Це підтверджує дійсну роботу «протогромади», а не її фіктивне існування, що було поширеним явищем тогочасного громадського життя. Ще один український гурток було створено студентами Ніжинського історико-філологічного інституту, але невідомо, чи був він пов'язаний із ТУП. Учасники гуртка, що налічував навесні 1914 р. 10–12 осіб, зуміли добитися надходження українських видань до інститутської бібліотеки, а 9 лютого 1914 р. взяли участь у постановці на музично-драматичному вечорі в інституті оперного спектаклю українською мовою [8, с. 132].

Завдяки трансформації УДРП в ТУП вдалося не лише зберегти помірковану інтелігенцію для національного руху, а й утримати від руйнування його центристську, ліберально-демократичну течію, зібрати в рамках організації як колишні громади УДРП, так і діячів інших партій. У свою чергу це дало підґрунтя для подальшого формування національної свідомості серед мешканців губернії, що проявилось з початком революційних подій 1917 р.

У той час, коли партійні організації ліберально-демократичного та соціалістичного спрямування переживали період системного занепаду, активно діяла інша політична сила. На 1907–1908 рр. припадає пік найбільшого поширення та популярності реакційної чорносотенної організації Союз руського народу (СРН). За даними департаменту МВС, СРН налічував у краї 8100 членів, організованих у 9 відділах і 30 підвідділах. Найбільшим центром союзу були Ніжин і Ніжинський повіт, де міській відділ і 11 сільських підвідділів об'єднували 3750 осіб. Значне зосередження чорносотенців у Ніжинському повіті пояснюється складом його населення. Ніжин був найбільшим містом губернії зі значною кількістю заможного населення, серед якого набували найбільше поширення консервативно-монархічні ідеї. В жодному місті губернії, включаючи

й губернський центр, не було такої кількості навчальних закладів, в тому числі й вищого. Саме дружини викладачів як інституту, так і училищ найбільш активно приєднувалися до СРН. Виділявся за кількістю й Чернігівський відділ, що мав 800 членів, а разом з 5 підвідділами у повіті налічував 1250 осіб. У Городнянському повіті СРН мав 1400 членів, у Конотопі – 56 [16, с. 38].

Як видно, у міжреволюційний період Ніжинський повіт став центром діяльності консервативно-монархічних організацій Чернігівської губернії. Цікаво, що у сусідніх з Ніжинським повітами – Козелецькому та Сосницькому – відділів СРН взагалі не існувало. Очевидно, причина полягала в особливостях розвитку економіки та соціальному складі населення. Незважаючи на таку велику кількість членів, Ніжинський відділ СРН напередодні Лютневої революції вже практично припинив існування, втративши підтримку населення. У 1908–1911 рр. у Ніжині діяв також відділ київського товариства молоді «Двуглавий орел». Його очолював священник Лубенцов, у 1908 р. організація налічувала близько 300 членів [8, с. 143].

Таким чином, напередодні революційних перетворень Ніжинський повіт залишався типовим аграрним регіоном. У ході активної діяльності земських установ вдалося суттєво покращити ведення господарювання. Завдяки появі у межах повіту значної кількості показових ланів, що давали суттєво більші врожаї, вдалося схилити переважну більшість сільськогосподарських виробників до використання нових методів та засобів ведення господарства.

Прямим наслідком масового застосування оновлених методів господарювання стало зростання продуктивності, а відповідно й прибутків селянських господарств. Цю тенденцію підтверджує поява значної кількості кредитних спілок та інших фінансових установ, до яких залучалося населення повіту. За таких обставин створювалися передумови для позитивного зв'язку між представниками місцевої адміністрації та пересічним населенням.

Не дивлячись на відсутність великих промислових об'єктів у межах повіту, процеси модернізації виробництва набували масового застосування на базі існуючих дрібних підприємств. Завдяки використанню передових технологій у промисловому виробництві вдавалося суттєво знизити собівартість готової продукції, яка у свою чергу ставала більш конкурентноспроможною та доступною для споживачів.

Загалом економіка Ніжинщини на початку ХХ ст. була представлена всіма необхідними ланками для її успішного розвитку. Територія повіту була цілком придатною для вирощування сільськогосподарської продукції, ініціатором покращення господарювання виступало повітове земство, щорічно у Ніжині проводилася сільськогосподарська виставка, яка давала можливість оптової реалізації готової продукції.

На хвилі революційного піднесення 1905–1907 рр. відбулися зміни і в громадсько-політичному житті повіту. Паралельно зі згасаючою діяльністю правих політичних

сил відбувається зростання соціал-демократичних течій, представники яких створили нову політичну партію РУП, що стала одним з етапів на шляху формування соціалістичних партій.

ПОСИЛАННЯ

1. Воспоминания о дореволюционном Нежине Александра Николаевича Лазаренко. – К., 1992. – 34 с.
2. Емельянов В.Н. Очерки истории Нежинского земства / В.Н. Емельянов, Т.О. Диденко, Н.М. Дмитренко, В.В. Кулик. – Нежин: ТБК «Орхидея», 2011. – 260 с.
3. Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1911 года и чрезвычайных собраний 27 февраля и 19 июня 1911 года. – Нежин: Типо-лит. Насл. В.К. Меленевского, 1912. – 474 с.
4. Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1913 года и чрезвычайных собраний 18 мая и 17 ноября 1913 года. – Нежин: Типо-лит. Наследников В.К. Меленевского, 1914. – 444 с.
5. Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1914 года и чрезвычайного собрания 6 августа 1914 года. – Нежин: Типо-лит. «Печатник» бывш. насл. Меленевского, 1915. – 479 с.
6. Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1916 года и чрезвычайных собраний 3-го января, 24-го февраля, 20-го апреля и 17-го июля 1916 года. – Нежин: Типо-лит. «Печатник» бывш. насл. В.К. Меленевского, 1917. – 477 с.
7. Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1917 года и чрезвычайных собраний 4–7-го марта, 16-го апреля и 4 июля 1917 года. – Нежин: Типо-литография. «Печатник», 1918. – 478 с.
8. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на Півночі Лівобережжя України в кінці XIX – на початку XX ст.: [монографія] / О.П. Кривобок. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 202 с.
9. Лейберов О.О. Військовополонені на Ніжинщині в 1916–1917 роках / О.О. Лейберов // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 17. – С. 138–142.
10. Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) / Сергій Наумов. – Харків: ХНУ, 2006. – 344 с.
11. Ніжин і Ніжинщина (історичний нарис). Машинопис у 2-х кн. – Ніжин, 1962. – Кн. 1. – 314 с.
12. Ніжин: древній і завжди юний: Матеріали про історію, краєзнавство та топоніміку Ніжина / Л.Б. Петренко. – 3-тє вид., випр. й доп. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 388 с.
13. Черниговская земская газета. – Чернигов. – 1917, 25 липня.
14. Черниговская земская газета. – Чернигов. – 1917, 6 січня.
15. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За ред. А.В. Кудрицького]. – К.: УРЕ ім. М.П. Вагана, 1990. – 1006 с.
16. Щербаков В.К. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В.К. Щербаков // Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні, 1927. – № 2(23). – С. 31–68.

Прудько В.А. Социально-экономическое положение и общественная жизнь Нежинского уезда в начале XX в.

В статье отражено состояние экономической и общественной жизни Нежинского уезда в начале XX в. Особенное внимание автор уделяет деятельности Нежинского уездного земства.

Ключевые слова: уезд, кредитное общество, сельскохозяйственное общество, земство.

Prudko V.O. Socio-economic status and social life of Nizhyn district in the early twentieth century

This article is reproduced state of economic and social life of Nizhyn district in the early twentieth century. The author pays particular attention to the activities of Nizhyn district zemstvo.

Key words: district, Credit Union, agricultural Society, zemstvo.

15.02.2017 p.

j

УДК 94(477.51):35.078 Кушакевич П.

**О.В. Крупенко
К.Ю. Солодка**

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА КУШАКЕВИЧА НА ПОСАДІ ОЧІЛЬНИКА НІЖИНСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ

У статті зроблена спроба реконструювати портрет очільника Ніжинської міської думи Павла Кушакевича. На основі архівних матеріалів автори піднімають проблемні питання щодо його приватного життя та суспільної діяльності.

Ключові слова: міська дума, Чернігівщина, пореформені зміни, модернізація.

Сучасна Україна переживає період складних, але вкрай важливих суспільно-політичних перетворень. Прагнучи створити європейську країну, велика відповідальність покладається на держслужбовців, особливо вищого рангу. На жаль, більшість сучасних чиновників переймається власними інтересами. Відтак набуває актуальності дослідження діяльності очільників міських дум, які значною мірою впливали на розвиток міста, його культуру і побут міщанської верстви у пореформену добу.

Будь-які ініційовані державою реформи здійснюються людьми, на котрих покладається завдання їх реалізації, а відтак і успіх. Ліберальні перетворення 1860–1870-х рр. модернізували Російську імперію. Ліквідація кріпацтва, запровадження місцевого самоврядування, формування суду на основі рівності всіх підданих перед законом, загальна військова повинність, поглиблення змісту освіти й розширення освітньої мережі – усе це вимагало наявності відповідних фахівців. Відтепер кадрове забезпечення набувало значення внутрішньої складової перетворень. Серед держслужбовців, які дійсно піклувалися про благоустрій міста та добробут громадян, виділяємо очільника думи міста Ніжина у 1881–1899 рр. Павла Кушакевича.

Метою розвідки є спроба дослідити основні напрямки діяльності Павла Кушакевича на посаді міського голови, визначаючи при цьому проблеми ефективного управління містом та його здобутки, і на основі неопублікованих джерел та наукової літератури дослідити життєвий шлях чиновника, охарактеризувати сімейний стан, прослідкувати кар'єрне зростання, з'ясувати матеріальне становище.

Сучасна історіографія теми дозволяє констатувати про наявність достатньої кількості наукових праць, присвячених запровадженню та діяльності міських дум на Чернігівщині у пореформену добу. Серед вітчизняних дослідників виділяємо М. Бармака, Р. Воробей, В. Шандру, Л. Шару [1]. У своїх розвідках науковці звертаються до проблематики запровадження та діяльності нових органів управління, аналізують кадровий склад державних службовців.

Важливу роль у вивченні окресленої проблематики мають неопубліковані джерела, які суттєво розширили інформацію про сімейне становище Кушакевича, його матеріальні статки. Окремі аспекти приватного життя міського чиновника і далі залишаються малодослідженими.